

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

חמדת ימים HEMDAT YAMIM

פרשת השבוע מקץ תשפ"ד

רעב? מה המשמעות?

הרב יוסף כרמל, ראש כולל 'ארץ חמדה'

הרעב נזכר בספר בראשית בהקשר לחייהם של כל שלושת האבות. אף על פי כן, יש הבדל גדול מאוד בין הרעב של ימי אברהם, והרעב של ימי יצחק שקשור לרעב של ימי אביו, לבין הרעב של ימי יעקב. הרעב של ימי אברהם(ה)ם נזכר פעמיים בכתוב בפסוק אחד בלבד, הוא התרחש פעם אחת, לפני ירידתם של אברם ושרה למצרים. הרעב היה רק בארץ ישראל: "וַיְהִי רָעָב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֵּרֶד אַבְרָם מִצְרַיִם לְגִוּר שָׁם כִּי כָבֵד הָרָעָב בְּאֶרֶץ" (בראשית יב, י). גם בימי יצחק הרעב נזכר פעמיים באותו פסוק, בפעם השנייה כדי לקשרו עם הרעב שהיה בימי אביו. וגם רעב זה היה רק בארץ ישראל. לעומת זאת, הרעב בימי יעקב אבינו נזכר עשרים פעמים בכתוב. הוא לא מקושר לרעב שהיה בימי אבותיו והוא שרר בכל הארצות כולל במצרים, ולא רק בארץ ישראל (שם מא, נד-נו). הרעב הזה "זוכה" לכינויים וביטויים הרבה יותר קשים: "וַהֲרָעָב כָּבֵד בְּאֶרֶץ" (שם מג, א) "וְלָחֶם אֵין בְּכֹל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעָב מְאֹד וְחַמְלָה אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעָב" (שם מז, יג). ננסה להסביר מדוע הרעב של ימי יעקב אבינו כל כך כבד וכל כך מודגש, גם ללא ההשוואה להופעתו בימי אברהם ויצחק אבותינו. חז"ל והראשונים הוטרדו מהשאלה: מה ידע יעקב בהקשר של מכירת יוסף? שאלה זו קשורה גם לתהייה: כיצד נביא ובעל רוח הקודש, שזכה להתגלויות כה רבות כמו יעקב אבינו, גישש לכאורה באפילה בהקשר למכירת יוסף. כובד השאלה גרם גם לתירוצים קשים.

בפסיקתא זוטרתא טענו שרוח הקודש עזבה את יעקב כיוון שהיה עצוב (לקח טוב, בראשית פרק לו פסוק לג). לעומת זה, בתנחומא הסבירו: "מה עשו שתפו להקב"ה באותו החרם שלא יגיד לאביהם". כלומר, האחים הטילו חרם על מי שידע על המכירה, שלא יגלה אותה לאף אחד, הם שיתפו בחרם גם את הקב"ה. לכן, למרות שהייתה ליעקב רוח הקודש, הוא לא ידע על המכירה בגלל החרם. בדרכו של התנחומא צעד גם רש"י, על דברי יעקב "חַיָּה רָעָה אֶקְלָתְהוּ" (שם, לו, לג) מביא הוא: "נצנצה בו רוח הקדש, סופו שתתגרה בו אשת פוטיפר (כלומר יעקב ברוח הקודש ראה שיש צרה נוראה-אשת פוטיפר, שתפגע ביוסף) ולמה לא גלה לו הקדוש ברוך הוא, לפי שהחרימו וקללו את כל מי שיגלה, ושתפו להקב"ה עמהם, אבל יצחק היה יודע שהוא חי, אמר היאך אגלה והקב"ה אינו רוצה לגלות לו". לדעה זו, רוח הקודש לא עזבה את יעקב אבל הקב"ה לא גילה לו האמת בגלל החרם. כרגיל, אחרי בקשת המחילה, נאמר כי קשה להבין תירוץ זה.

בשיפולי גלימותיהם של הראשונים ובענוהו, נציע ללכת בדרכם של התנחומא ורש"י ולומר כי אכן רוח הקודש לא עזבה את יעקב, אבל יעקב אבינו נאלץ לגשש באפילה מידה כנגד מידה, מאחר שהוא ניצל את היותו של אביו באפילה כשכבדו עיניו מזוקן. נוכיח עתה, כי רוח הקודש לא עזבה את יעקב אבינו, אך הוא לא הבין בדיוק מה קרה ליוסף, ונסביר איך זה קשור לרעב. א. יעקב אבינו הבין כי הרעב רומז לפגיעה בדין "כל ישראל ערבים זה לזה" בלי להבין בדיוק מה קרה (בתקופה זו הערבות הישראלית נוגעת לבניו של יעקב). לכן, כשיהודה הציע "אֲנֹכִי אֶעָרְכֶנּוּ מִדֵּי תִבְקָשׁוּנוּ" (שם, מג, ט), יעקב מיד נעתר לבקשתו והסכים לשלוח את בנימין עמו. [גם יהודה הבין זאת ובפגישתו עם יוסף הוא מדגיש: "כִּי עֲבָדְךָ עָרַב אֶת הַנְּעָר מִעַם אָבִי ... כִּי אֵיךְ אֶעְלֶה אֶל אָבִי וְהַנְּעָר אֵינּוּ אִתִּי פֶן אֶרְאֶה בְּרַע אֲשֶׁר יַמְצֵא אֶת אָבִי..." (שם, מד, לב-לד)].

ב. הכתוב מדגיש "וַיֵּרֶא יַעֲקֹב כִּי יֵשׁ שָׂכָר בְּמִצְרַיִם" (שם, מב, א). במדרש בראשית רבה ובעקבותיו ברש"י הוסבר: "ומהיכן ראה, והלא לא ראה אלא שמע, שנאמר (להלן מב ב) הנה שמעתי וגו', ומהו וירא, ראה באספקלריא של קדש שעדיין יש לו שבר במצרים. ולא היתה נבואה ממש להודיעו בפירוש שזה יוסף". השָׂכָר רומז גם למשבר בנושא הערבות וגם לפתרון לשבירת הרעב. ג. כאשר יעקב משגר את המשלחת בראשות יהודה עם בנימין, להביא שבר ממצרים הוא מצווה עליהם: "קָחוּ מִזֶּמֶרֶת הָאָרֶץ בְּכֻלֵּיכֶם וְהוֹדִידוּ לְאִישׁ מִמְּנַחֵה מִעֵט צָרִי וּמִעֵט דְּבֶשׂ נִזְאֵת וְלֹט". כך הוא מצליח לכוון לתיאור משאה של שיירת הסוחרים הישמעאלים שהורידה את יוסף מצרימה "נִזְאֵת וְצָרִי וְלֹט" (שם, לו, כה). ממש רוח הקודש. נסכם כי הרעב ללחם, הוא רעב לנבואה ברורה ולרוח הקודש בצורתן המלאה, שנמנעה מיעקב כל עוד הוא לא נפגש שוב עם יוסף, ולא תוקן עיקרון הערבות ההדדית.

בימים אלה עם חיזוק הערבות ההדדית, האחדות בולטת יותר.

נדגיש שוב ושוב את חשיבות מאמרי חז"ל: "כל ישראל ערבים זה לזה" וכל ישראל ערבים זה בזה".

בזכות האחדות נזכה לניצחון גדול, שיבטיח את שלום אזרחי ישראל וחייליו ויחזיר את החטופים לחיק משפחותיהם.

נאחל רפואה שלמה לפצועים ונשלח תנחומים למשפחות השכולות.

(לשיעורי הרב יוסף כרמל ביוטיוב)

לעילוי נשמת

לע"נ הנופלים במערכה על הגנת המולדת הי"ד

הרב ד"ר ג'רי האכבוים י"ח באדר ב' תשפ"ב	מר משה וסרצוג כ" בתשרי תשפ"א	מר משה וסרצוג כ" בתשרי תשפ"א	פרופ' ישראל אהרוני י"ד בכסלו תשפ"ג	הרב ד"ר ג'רי האכבוים י"ח באדר ב' תשפ"ב
מר שמואל וגבי אסתר שמש י"ז בסיוון / כ" באב	הרב ראובן וחייה לאה אברמן ט' בתשרי תשע"ו / כ' בתשרי תשפ"ב	הרב ראובן וחייה לאה אברמן ט' בתשרי תשע"ו / כ' בתשרי תשפ"ב	הרב שלמה מרזל י' באייר תשע"א	מר שמואל וגבי אסתר שמש י"ז בסיוון / כ" באב
הרב אשר וגבי סוזן וסרטייל ט"ז בכסלו / אלול תש"ף	הרב שמואל כהן שבט תשפ"א	הרב שמואל כהן שבט תשפ"א	ר' מאיר וגבי שרה ברכפלד (שרה - ט"ז בטבת תש"ף)	הרב אשר וגבי סוזן וסרטייל ט"ז בכסלו / אלול תש"ף
ר' אליהו כרמל וגבי מלכה טויבע כרמל ח' באייר תשע"ו / י"א במנחם-אב תשס"ט	מר זליג וגבי שרה ונגרובסקי כ"ה בטבת תשפ"ב / י' בתמוז תשע"ד	מר זליג וגבי שרה ונגרובסקי כ"ה בטבת תשפ"ב / י' בתמוז תשע"ד	ר' אברהם ומרת גיטה קליין י"ח באייר / ד' באב	ר' אליהו כרמל וגבי מלכה טויבע כרמל ח' באייר תשע"ו / י"א במנחם-אב תשס"ט
גבי ג'ולי קושיצקי י"ט באדר ב' תשפ"ב	מרת לאה מאיר כ"ז בניסן תשפ"ב	מרת לאה מאיר כ"ז בניסן תשפ"ב	גבי מירה קושיצקי נלב"ע כ"ב בסיוון תשפ"ג	גבי ג'ולי קושיצקי י"ט באדר ב' תשפ"ב

Eretz Hemdah

ארץ חמדה, ע"ר

רח' ברוריה 2, ירושלים 91080 Bruriya St.,

Tel: 02-5371485 info@eretzhemdah.org WWW.ERETZHEMDAH.ORG

חמדת השבת

הרב בצלאל דניאל – ראש תוכנית "מורנו" מבית 'ארץ חמדה'

מדוע חז"ל גזרו איסור על טיפול רפואי בשבת?

במשך מספר שבועות עסקנו ביחס ההלכתי לפיקוח נפש בשבת. הצגנו את הזריזות והמרץ הראויים לעוסקים והמטפלים בפיקוח נפש. מותר לבצע אבות מלאכה רבים בשבת, ובלבד שתינצל נפש בישראל. קל וחומר שעבור כלל ישראל, כמצב שאנו שרויים בו כעת. יש להזדרז ולא להתעכב, חז"ל מדמים את השואל בענייני פיקוח נפש לשופך דמים, שכן כל עוד דמו של אדם מישראל מוטל על הכף חלילה לנו מהתעכב.

כמובן שהדברים אמורים ביחס לפיקוח נפש. הדגשנו פעמים רבות שאפילו פיקוח נפש שאינו מידי ואינו מצוי עשוי להתיר ביצוע מלאכות רבות בשבת. אך ככל ולא מדובר בפיקוח נפש, יש לשקול את ההיתר לבצע מלאכות שונות היטב. האם כולם מודעים לכך? אנשים רבים עשויים לקבל את הרושם שכלל ומדובר בצורך רפואי, כל מלאכות שבת מותרות. נניח שאדם פונה לרופא לתלמיד חכם בעניין רפואי. פעם אחת הרופא אומר לו לקחת תרופה מסוימת בשבת. בפעם אחרת הוא אומר לו לנסוע בשבת ולעשות טיפולים הכרוכים בעשיית מלאכות בשבת. יתכן והמטופל, או אחרים המודעים להחלטות הרופא והטיפולים של המטופל דגן, לא יבינו ולא יבחינו שישנם מצבים בהם יש לעשות מלאכות בשבת, ויש מצבים בהם הדבר אסור.

מה לא יתן אדם בעד נפשו. אדם שמרגיש את הסבל ואת המחלה בהחלט עשוי להזדרז ולטפל בעצמו, והתורה אף מצווה אותו לטפל בעצמו. אך הלחץ שאדם עשוי לחוש ביחס לטיפול בעצמו יכול לגרום לחוסר שיקול דעת נכון. נניח שאדם מנסה להינצל מכאב בעזרת טיפול מסוים. והוא רואה שהטיפול אינו מועיל. סביר שהוא יחפש טיפולים נוספים. מתוך רצף הניסיונות, ובתוך הסבל שהוא סובל, יתכן ולא ישית לבו לכך שהטיפול הבא כרוך במלאכה האסורה בשבת.

במסכת שבת (דף נג ע"ב) נאמר שחז"ל גזרו איסור על רפואות בשבת, גזירה שמה ישחק סממנים, האסורה משום מלאכת טוחן. במשנה (שבת פרק יד משנה ג) מפורטות רפואות שונות, מותרות ואסורות.

הרא"ש (מסכת שבת פרק ה סימן ג) מסביר שהאיסור נובע מהסיבה הראשונה שכתבנו: מתוך שאדם בהול על רפואתו, הוא עלול לשחוק סממנים, להכין תרופות באופן האסור בשבת. הוא מציג נפקא מינה לדבר: מותר לעסוק ברפואת בהמתו, מפני שהלחץ על רפואת הבהמה קטן מהלחץ של רפואת עצמו ומשפחתו. לפיכך, אין חשש שהאדם יאבד את שיקול דעתו ויעבור על איסור.

מדברי רש"י (על מסכת שבת דף קח ע"ב) מדייקים האחרונים כאפשרות השנייה. רש"י מסביר שם שמותר לעשות רפואות מסוימות בשינוי. מתוך שהרפואה הותרה בשינוי בלבד, האדם וסביבתו יראו שסתם כך אין היתר כללי גורף לעסוק ברפואות בשבת, אלא יש לדבר כללים (ראוי לציין שבעלי התוספות מבארים את הגמרא שם בצורה שונה. לא נאריך בה, אך חשוב לדעת שהראשונים אינם בהכרח מסכימים לפירושו של רש"י, ויתכן להסביר את הסוגיה ההיא, וממילא את הגזירה כולה, בצורה שונה).

במסכת שבת (דף סו ע"ב) נאמר שמותר להניח כוס חמה על הבטן בשבת בכדי לטפל בבעיה או כאב שהאדם חש בטבורו (לא ברור באיזו מחלה מדובר. יתכן וזו כילה). הר"ן מקשה: מדוע מותר לעסוק ברפואה זו? הוא מציע שתי אפשרויות: או שרפואה זו אינה ממש מועילה, ועל כן אינה אסורה במסגרת העיסוק ברפואות, או שמדובר בפיקוח נפש, ואזי מותר לעשות כל טיפול.

אך הרמב"ם מסביר באופן שונה. הוא אומר שלא מוכרת לנו רפואה אחרת למחלה זו. אם טיפול זה ייכשל, אין לאדם סממנים לשחוק בכדי לטפל בעצמו, ולפיכך אין חשש שישחוק סממנים עבור מחלה זו.

לכאורה רש"י לא היה מקבל את דברי הרמב"ם. לפי רש"י הנושא אינו רפואה זו בלבד, אלא יחס כללי לרפואות, אצל החולה ואצל סביבתו. אם נתיר לאדם לבצע פעולה רפואית מסוימת, הוא ואחרים עשויים ללמוד שמותר לעשות כל רפואה בשבת.

הפוסקים למדים מהרמב"ם שמותר לעסוק ברפואות שאין להן תחליף בסממנים. בפסקי תשובות (סימן שכח אות ע) מביא רשימה של טיפולים רפואיים מהסוג הזה: חגורות ליישור גב ולבקע בטני, תחבושות וגרביים אלסטיות וגרבי גומי לוורידים בולטים, נעליים אורטופדיות או מדרסים אורטופדיים לכאבי רגליים וגב, מתקני ברזל לקיבוע יד או רגל או גב, מושב אורטופדי לכאבי גב ושרירים, וכן דחיקת נפיחות בכף או בסכין כדי שלא יתפשט ויתרחב. כמובן שכל אלו דוגמאות, אך הן מדגימות את העיקרון, שמכיוון שאין טיפול מוכר אחר, מותר לעשות אותם בשבת.

בעזרת ה' בשבוע הבא נעמיק עוד בהגדרת האסור והמותר לעשות במסגרת טיפולים רפואיים בשבת.

ארץ חמדה – קישור לשיעורי "מורנו" ביוטיוב

ניתן ליצור קשר עם הכותבים דרך: info@eretzhemdah.org

מתפללים לרפואתם השלימה, בתוך שאר חולי עם ישראל, של:		
חנה בת אוריה	ניר רפאל בן רחל ברכה	טל שאול בן יפה
נטע בת מלכה	פנינה ציפורה בת מרים	ר' יצחק בן ברינדל גיטה
רבקה בת שרה בלה	הילה צפנת בת שרה טובה	חוה רָאנְלָה בת פִּיילָא
ירחמיאל בן זלאתה רבקה	הילל בן תמר שפרה	משה בן רחל
חיים מרדכי פרץ בן אסתר מילכה	אריה יצחק בן גאולה מרים	עובדיה בן אסתר מלכה
אורי לאה בת חיה תמימה	ז'קלין בת רינה	דוד בן רחל
מאירה בת אסתר	מיכאל אלכסנדר אברהם בן שרה מלכה	ניר יצחק רפאל בן יפה

הלכה פסוקה

תקצירים מתוך פסקי דין - רשת בתי הדין 'ארץ חמדה גזית'

עורך: הרב הדיין אהרן פלדמן, דיין ברשת בתי הדין 'ארץ חמדה גזית'

פסילת ראייה שהושגה באיסור: ראייה הבאה בעבירה

'ארץ חמדה גזית' / תיק מס' 1-81064

בגליון שעבר הצגנו את פרטי המקרה, ועסקנו בדיני ההגנה על צנעת הפרט לגבי מסמכים של העובד אשר היו שמורים על מחשבו של המעסיק: התובע ("השכיר") עבד כשכיר במשרד של הנתבע ("המעסיק") במשך כמה שנים. לימים נפלה ביניהם מחלוקת, והשניים נפרדו. כחלק מטענות השכיר, נטען שהמעסיק שילם שכר הנמוך משכר המינימום, ולכן עליו להשלים את השכר החסר. המעסיק השיב שהשכיר לא עבד במשרה מלאה, אלא במהלך שהותו במשרד עבד גם על עניינים אישיים שלו. לכן השכר ששולם היה גבוה משכר המינימום.

כהוכחה לטענתו, ביקש המעסיק להציג מסמכים שנשארו במחשבי המשרד, מהם עולה כי במהלך שהותו במשרד, השכיר עסק גם בענייניו, ולא רק בתיקים של המשרד. בדיון שהתקיים בבית הדין, טען השכיר כי הראיות הושגו על ידי חדירה לתיבת הדואר האלקטרוני שלו, או למחשב שעליו הוא עבד.

ומכאן לנושא בו יעסוק הגליון היום:

אחת מהשאלות בהן עסק בית הדין הייתה, בהנחה שהראיות אכן הושגו בדרך אסורה, האם יש בכך כדי להביא לפסילתן? על כך השיב בית הדין:

לפי ההלכה, גם כאשר מדובר בראייה פסולה – עדיין ניתן להתבסס עליה ככלי חקירה כדי להגיע לחקר האמת. כך מוכח מדברי המרדכי (שבועות, תשס) שכתב לגבי עדים פסולים: "ונהי דממון לא מפקינן בפסולין אלא בכשרים, מ"מ הם מחמיצין את הדין, וימנעו פעמים הבעלי דין מלישבע אחרי עדותן ויצא הדין לאמתו". (מובא בבית יוסף חושן משפט, כח).

ראייה פסולה, כמו עדות פסולה, אינה מתקבלת בפני עצמה, אך יש בה גלגולת האמת, ובגלוי האמת ניתן להסתמך על ראייה זו כמו על אומדן דעת הדיינים, כדברי התומים (בסימן צ"ק יד): "ואם נתברר לבית דין שהוא אמת – אפילו מעוף הפורח מוציאין ממון, ודורות ראשונים היו מוציאין ממון על פי אומדנא".

על בית הדין מוטלת האחריות לתור אחר כל ראייה, בכדי להגיע לחקר האמת, וכך כתב הש"ך (חו"מ עא, כג): "דזה מוטל על הדין לחקור אחר עדות, כדי להוציא הדין לאמתו".

לדעת בית הדין ניתן להסתמך על ראייה גם אם זו הושגה בדרך אסורה. בית הדין הוכיח זאת מכך שניתן להסתייע אפילו בעדים פסולים כדי להגיע לחקר האמת.

יש להעיר שניתן לחלק בין המקרים, ויתכן שראיית בית הדין אינה ראייה. אמנם עדים פסולים עשויים לעזור להגיע אל האמת, ולכן אפשר להסתייע בהם. בעצם הבאת עדים פסולים לבית הדין לא מתעוררת בעיה, שכן הבאתם אינה מעודדת התנהגות עבריינית.

לעומת זאת, במקרה של ראייה שהושגה בדרך פסולה, יתכן שיהיה על בית הדין לפסול את הראייה, כדי לעודד אנשים שלא לעבור עבירות לשם השגת ראיות. אמנם האמת חשובה, אך אם נתיר כל רסן להשגת ראיות, עלולה להיגרם פגיעה חמורה יותר בציבור, פגיעה שלעיתים אינה מוצדקת. על כך אפשר לומר ש"לא העכבר גנב אלא החור", ולכן יתכן שפסילת הראייה תמנע מראש ניסיונות להשגת ראיות בדרך שאינה ראויה. אי-פסילת הראייה עלולה להוביל למצב ש"חוטא נשכר".

בעולם המשפט הכללי נקרא עיקרון זה "דוקטרינת פירות העץ המורעל", והוא נוהג במשפט האמריקאי, בדרך כלל ככלי למניעת עבריינות של מערכות השלטון (משטרה וכדו'), ולעיתים נדירות במשפט הישראלי. אפשר לומר, שמכיון ש"דוקטרינת פרי העץ המורעל" אינה עיקרון משפטי, אלא תקנה שנועדה למנוע התפשטות של תופעה מכוערת – ייעשה בה שימוש רק כאשר תופעה כזו מתרחבת והולכת ויש צורך לתקן תקנות כדי למנוע אותה. אך במקום בו יש אמון במערכות השלטון, ותופעה מכוערת של פגיעה בפרטיות אינה פושה בציבור – לא ייעשה שימוש בדוקטרינה זו.

האם לפי ההלכה ניתן או צריך לפסול ראיות שהושגו בדרך פסולה? על כך עמד בית הדין הגדול לערעורים (פסקי דין רבניים כרך יד עמ' 230) וכתב:

על כרחך שבמקום תורה אין מתחשבים בצניעות הפרט. כל שכן שלמניעת עבירה אין להתחשב בזה.

לאמור לעיל, נראה לי שבין בעל לאשתו, כאשר מדובר בחשש סביר לעבירה הפוגעת בחייהם המשותפים, יש מקום לעבד איניש דינא לנפשיה, למרות החיוב לשמור על צנעת הפרט. על כל פנים, כאשר כבר מגיעים הדברים לידי דיון בבתי הדין, אזי הדיון אינו על הלכתחילה – האם מותר להאזין – אלא בדיעבד – האם מותר להשתמש בהקלטה שנעשתה כבר, ובזה אין סיבה שלא להשתמש...

עוד כתב בית הדין, שהחוקים האוסרים פגיעה בפרטיות (חוק הגנת הפרטיות וחוק האזנות סתר) אינם חלים בבית הדין, מפני שבבית הדין הרבניים ישנם דיני ראיות אחרים, והחוקים הנ"ל עוסקים בדיני הראיות של בית המשפט. וכן כתב הרב שרמן (שם עמ' 298-297):

...לא קיימת שאלה האם יש לו (=לבית הדין) הכח לקנוס, אלא האם קיימות הנסיבות והתנאים שמשום מגדר

מילתא ישתמש בכחו, על כן בנדוננו ספק אם נסיבות חטאו של התובע וחומרנו בהאזנת סתר ופגיעה בצנעת הפרט

על פי גדרי האיסור בהלכה מהוות סיבה מספקת שבית הדין יפעל ויקנוס אותו בשלילת זכותו להביא את ראיותיו

משום מגדר מילתא. אין בפנינו עבירה שהתובע שונה באיולתו ואין כאן מכת מדינה שרבים עוברים ונכשלים בה...

על כן אין בית הדין מוצא לנכון למנוע את התובע מלהשתמש בראיותיו אלו על מנת שיוכל להוכיח את תביעתו.

נמצא אם כן, שהשאלה אם ניתן להשתמש בראייה שהושגה תוך פגיעה בפרטיות – יכולה להיות תלויה במקום וזמן: האם יש צורך לקנוס את העבריינים כי מדובר במכת מדינה, או שאין צורך לקנוס כי מדובר בתופעה שולית, ובית הדין ישתמש בראייה למרות שהושגה בדרך אסורה.

שו"ת במראה הבזק

(מתוך ח"י)

London, England

לונדון, אנגליה

טבת, תשע"ז

שימוש בגביע שייתכן ששימש בעבר לטקס ה"מיסה"

שאלה

קניתי כוס כסף בשוק הפשפשים באוקספורד. ידוע לי שכוסות מסוג זה משמשות לטקס ה"מיסה" בכנסיות.

א. האם כוס כזו מוגדרת כתקרובת עבודה זרה?

ב. אם מותר לשמור את הכוס, האם ניתן להשתמש בה לקידוש?

תשובה

- לדעות שהנצרות היא עבודה זרה, כוס "מיסה" אינה נחשבת תקרובת עבודה זרה, אלא תשמישי עבודה זרה. לכן היא אסורה בהנאה, אולם ניתן לבטל את איסורה¹.
- אם הגוי מכר אותה ליהודי, הוא ביטל אותה מאיסורה והיא מותרת בהנאה². אולם אם יש חשש שמוכר סחורה גנובה, אין זה נחשב ביטול והיא אסורה בהנאה³.
- אף אם הכוס אינה אסורה בהנאה, אם ניכר שזו כוס המיועדת לשימוש בטקס המיסה, נראה שאין להשהותה בבית מפני החשד. אולם, אם אין הדבר ניכר ואין חשש חשד, מותר להשהותה⁴.
- אם ברור שהכוס שימשה לטקס המיסה, הרי היא מאוסה לגבוה ואין ראוי להשתמש בה לקידוש, אף אם איסור ההנאה בטל. אולם, אם אין הדבר ברור ששימשה לצורך המיסה, מותר להשתמש בה לקידוש⁵.

¹ טקס המיסה נעשה בכנסיות קתוליות ופרוטסטנטיות כזכר למה שהם קוראים "הסעודה האחרונה". על פי אמונת הנוצרים, בחג הפסח יש"ו היה יחד עם תלמידיו לבילי הסדר, וכאשר מזג יין לכוסו אמר שהיין הוא חלק מדמו, וכאשר חילק את הלחם אמר כי הלחם הוא חלק מגופו.

על כן, הנוצרים נוהגים לעשות טקס דומה. בחלק מהטקסים הכומר מקטיר קטורת ליש"ו ובחלקם הקטורת לא קיימת. בכל טקסי המיסה מקריאים קטעים מהנביאים ולהבדיל בין הקדוש והטהור לשאינו קדוש ואינו טהור גם מהאוונגליונים. לאחר הקראת הקטעים מחלקים לחם ויין לזכר אותה סעודה, הלחם והיין עוברים תהליך בטקס שבו כביכול נהפכים להיות חלק מגופו של יש"ו. הכומר אומר לכולם שהלחם הוא בשרו של יש"ו והיין הוא דמו של יש"ו ובעצם יש"ו נהפך להיות ממש חלק מהם. הטקס נועד להטמיע את ההכרה בקיומו של יש"ו בקרב המאמינים הנוצרים.

לגבי השאלה האם נצרות היא עבודה זרה או לא, עיינו במראה הבזק חלק א תשובה נט, שם נתבארו הדעות וכן בכרך זה תשובות לו-לז. נפרט את הנושאים לדיון בשאלת השימוש ב'כוס מיסה':

- 1) האם הכוס נחשבת כמשמשי עבודה זרה?
  - 2) האם מכירת הכוס על ידי הגוי, מבטלת ממנה את האיסור?
  - 3) האם כוס שנקנתה בחנות מותרת בהנאה?
  - 4) האם מותר להניח כוס כזו בבית? ואם כן לאיזה שימוש?
- האם הכוס נחשבת כמשמשי עבודה זרה?**

הדיון להלן הוא על פי השיטות שהנצרות נחשבת עבודה זרה. ודאי שהכוס אינה נחשבת משמשי עבודה זרה. לפי המבואר לעיל, טקס המיסה הוא עבודה זרה מוחלטת. עצם האכילה והשתיה של לחם ויין שהם כביכול גופו ממש של יש"ו שהוא האלוה שלחם עצמו, היא עבודתו והאמנתו כאלוה. וכמו שכתבנו, הטקס נעשה כדי להיות כביכול דבוק ביש"ו ממש ושעצמותו תיכנס במי שאוכל ושותה הלחם והיין. הלכך יש לזה דין של עבודה זרה ממש. על פי זה, כל המשמש את הטקס הוא בגדר עבודה זרה ממש.

בדברים הנלווים לעבודה זרה, יש הבחנה בין משמשי עבודה זרה לתקרובת עבודה זרה, וכדלקמן. כתוב במשנה במסכת עבודה זרה (נא ע"ב): "מצא בראשו מעות כסות או כלים, הרי אלו מותרים. פרכילי ענבים ועטרות של שבלים ויינות שמנים וסלתות וכל דבר שכיוצא בו קרב לגבי מזבח, אסור". ופירש רש"י: "מצא בראשו – של מרקוליס מעות וכו' מותרין שאינן של נוי כדמפרש בגמרא". ובגמרא מובא: "כל שהוא לפניו מן הקלקלין (מחיצה) אפילו מים ומלח אסור. חוץ לקלקלין, דבר של נוי אסור, ושאינו של נוי מותר". ופירש רש"י: "אפילו מים ומלח – דלא לנוי הוא כיון דכעין פנים נינהו הוה תקרובת".

להבחנה בין משמשים לתקרובת יש השלכה הלכתית לגבי ביטול, וכך אמרו בגמרא (שם נ ע"א): "מנין לתקרובת עבודה זרה שאין לה בטילה עולמית שנאמר 'ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים' וכו'". עוד (שם נב ע"ב) מבואר: "גוי מבטל עבודה זרה שלו ושל חבירו וכו'. המבטל עבודה זרה ביטל משמשיה, ביטל משמשיה משמשין מותרין והיא אסורה".

וכן נפסק בשלחן ערוך (יו"ד קלט, ב): "עבודה זרה של ישראל אין לה ביטול עולמית, אבל של גוי תשמישיה ונוייה יש להם ביטול. ולתקרובתה אין ביטול".

ופירש הטי"ז (שם ס"ק ד): "דכתיב 'זבחי מתים', מה מת אין לו ביטול לעולם, אף עבודת כוכבים כן. ונראה לי הטעם דתקרובת גרע מאליל, דאליל עצמו ונוי תלוין בשלימותו – דכל זמן שהוא שלם הוא פלח ליה, וכן מחזיק אותה לנוי, אבל אם נפסל – בטל ממנו מחשבה זו. מה שאין כן בתקרובת, דאפילו דבר מועט שאינו חשוב מקריב לפניו, נמצא דלא פקע איסור אם נפסל".

עוד כתב השלחן ערוך (שם, ג): "איזהו נוי ואיזהו תקרובת? נוי – כגון שמדליק לפניו נרות או שטח לפניו בגדים וכלים נאים לנוי. ותקרובת – כל שכיוצא בו קרב על גבי מזבח, כמו כל מיני מאכל כגון בשר שמנים וסלתות, מים ומלח, אם הניחו לפניו לשם תקרובת, נאסר מיד".

מכאן מוכח שלדעת מרן השלחן ערוך אין ליינ הנשתה בטקס המיסה דין תקרובת עבודה זרה, שהרי לא מקריבים אותו ליש"ו עצמו, אלא כביכול מתייחסים ליינ זה כעבודה זרה ממש. הלכך לכוס המיסה שמחזיקה את היין יש דין של משמשי עבודה זרה ונויה, שיכולים

להתבטל על ידי הגוי, כמו שמבואר בגמרא שהבאנו לעיל ונפסקה בשלחן ערוך (יו"ד קמו, יג): "המבטל עבודה זרה, נתבטלו משמשיה.. ביטל משמשיה, לא נתבטלה היא".

2 האם מכירת הכוס על ידי הגוי, מבטלת ממנה את האיסור?

במשנה במסכת עבודה זרה (נג ע"א) אמרו: "כיצד מבטלה? וכו', מכרה או מישכנה: רבי אומר ביטל, וחכמים אומרים לא ביטל. ובגמרא: חד אמר מחלוקת בצורף גוי (שקנה), אבל בצורף ישראל (שקנה) דברי הכל בטלה. וחד אמר בצורף ישראל מחלוקת. אבעיא להו: בצורף ישראל מחלוקת, אבל בצורף גוי דברי הכל לא ביטלה, או דלמא בין זרה ובין זרה מחלוקת?" ולא פשטו את הספק. ופירש רש"י שהטעם להחמיר בקונה גוי יותר מאשר ישראל הוא משום שהמוכר סבור שהגוי יעבוד לה ולא ישברנה, אבל הישראל ישברנה ולא יעבוד אותה. הרי"ף (כד ע"א בדפיו) הביא רק את המשנה, ומשמע שדעתו להחמיר שבכל ענין לא ביטל לדעת חכמים. וכן הרא"ש (סימן ב) פסק בפירוש שאפילו לצורף ישראל לא ביטל. אבל הרמב"ם (הלכות עבודה זרה ה, י) פסק: "מכרה לצורף ישראל הרי זו בטלה, אבל אם מכרה או משכנה לגוי או לישראל שאינו צורף, הרי זו אינה בטלה". כלומר הוא פסק כדעה שביטלה כשמכר לצורף ישראל, אבל הוסיף שאם מכרה לישראל שאינו צורף – לא ביטלה.

ובשלחן ערוך (יו"ד קמו, ח) פסק: "מכרה או משכנה אפילו לצורף ישראל לא ביטלה. ויש מתירין בצורף ישראל. הגה: ומשמשי עבודה זרה אם משכנו או בטלו הוי ביטול".

ובביאור הגר"א (שם ס"ק יג) כתב שלרוב הראשונים ההיתר במכירה הוא דווקא לצורף, שהרי מכרה לשבירה, אבל מכרה סתם לישראל – אסור.

וכתב הטור (יו"ד סימן קלט): "אם מכרן או משכנן - פירש ר"י דאסירי כרבנן, דסבירא להו ע"ז שמכרה גוי או משכנה לא בטלה, והוא הדין נמי נוייהו ותשמישן. אבל הרמב"ן כתב, אף על גב דע"ז גופא לא בטלה במכירה ומשכון, נוייה ותשמשיה בטלין במכירה ומשכון". וזה לשון מרן בשלחן ערוך (יו"ד קלט, יב): "כלים שאוחז בידו והמחתה שמקטיר בה, משמשיה הם וצרכים ביטול. ואם מכרם העובד כוכבים או משכנן לישראל, זהו ביטול. ויש אומרים שאין זה ביטול".

על פי הכלל 'סתם ויש, הלכה כסתם', פסק השלחן ערוך כדעת הרמב"ן שבמכירה בטלים התשמשיים, ואף אין צורך למכרם לצורף דווקא, אלא מכירה כלשהי מועילה לבטלם.

אבל בסעיף ט' כתב: "נרות של שעה שמדליקין לפניו, נוייה הם ואסורים. ואם משכנן או מכרן לישראל, מותרים, דכיון שכיבן לצורך עצמו זהו ביטול". והעיר השי"ד (ס"ק ז) על הסתירה בפסיקת השלחן ערוך: "משמע האם כיבו ממילא, אף על פי שמכרן או משכנן אסורים, וכדעת ר"י שהביאו הטור והפוסקים, דכי היכי דע"ז גופא לא בטלה במכרה או במשכנה, ה"ה נוייה ותשמשיה. וקצת קשה, דבסעיף י"ב הביא המחבר סברת הפוסקים דבטלה במכירה ומשכון בסתם, ואח"כ סברת ר"י בשם י"א וכן לקמן סימן קמ"ו ס"ח כ' הרב בפשיטות דבטליה במכירה ומשכון וצ"ע". ובתפארת למשה (סימן קלט ד"ה בש"ד) תירץ שכיוון שיש פוסקים המסתפקים בנרות אם הם תקרובת או רק נוי, החמיר מרן שצריך ביטול.

לפי המבואר, כיוון שהכוס של המיסה היא משמשי עבודה זרה ולא תקרובת, יש לה דין ביטול על ידי המכירה. לכן אם הגוי שהיה בעל הכוס מכר אותה לתגר ונקנתה מהתגר הכוס, הכוס בטלה מאיסורה ומותרת בהנאה.

3 כעת נברר: מה דין הכוס הנ"ל שנקנתה בחנות יד שנייה בשוק?

הגמרא בעבודה זרה (נג ע"א) אומרת: "תנו רבנן: לוח עליה, או שנפלה עליה מפולת, או שגנבוה ליסטיין, או שהניחיה הבעלים והלכו למדינת הים, אם עתידין לחזור כמלחמת יהושע – אינה בטילה. וצריכא, דאי תנא לוח עליה, וכו' ואי תנא גנבוה ליסטיין, משום דסבר: אי גוי שקיל לה – מפלח פלח לה, אי ישראל שקלה – אידיד דדמיה יקרין מזבין לה לגוי ופלח לה".

ופסק מרן בשלחן ערוך (יו"ד קמו, ט): "נפלה עליה מפולת ולא פינוה; גנבוה ליסטיים ולא תבעוה, אינה בטלה". מדברי הגמרא ועלה שהביטול תלוי במחשבת הבעלים שגנבה ממנו העבודה זרה, ומכאן משמע שמכירת סחורה גנובה לא נחשבת לביטול ואף שגוי יכול לבטל עבודה זרה שהיא שלו (שלחן ערוך יו"ד קמו, ה), נראה שזה דווקא במעשה המכוון לביטול (כמבואר בשלחן ערוך יו"ד קמו, ו), ולא במכירה שתלויה בדעת הבעלים.

נמצא, שאם המוכר לא קנה את הכוס מהגוי, אלא גנב אותה, הכוס אסורה מדין תשמשי עבודה זרה.

4 האם מותר לקונה להניח את הכוס ברשותו?

בהנחה שהייתה מכירה של הבעלים הגוי והכוס מותרת בהנאה, יש לעיין אם מותר להשאיר את הכוס בבית מפני החשד שיאמרו שהוא ממאמיני הנצרות.

המשנה בעבודה זרה (מב ע"ב) אומרת: "המוצא כלים ועליהם צורת חמה צורת דרקון יולכס לים המלח. רשב"ג אומר: שעל המכובדין אסורין, שעל המבוזין מותרין".

ובגמרא מבואר שאף שהם עובדים לכל הצורות ואפילו לתולעים קטנות, לא חוששים שעובדים את מה שעל הכלים עצמם, אלא רק שלוש הצורות האלו, וכן נראה בפירוש רש"י (ד"ה אמר אביי וד"ה ציירי להו). עוד אמרו בגמרא (מג ע"ב): רשב"ג אומר וכו'. איזו הן מכובדין, ואיזו הן מבוזין? אמר רב: מכובדין – למעלה מן המים, מבוזין – למטה מן המים; ושמואל אמר: אלו ואלו מבוזין הן, אלא אלו הן מכובדין – שעל השירין ועל הנזמים ועל הטבעות. תניא כוותיה דשמואל: מכובדין – שעל השירין ועל הנזמים ועל הטבעות, מבוזין – שעל היותן ועל הקומקמסין ועל מחמי חמים, ושעל הסדינין ועל המטפחות. ובשלחן ערוך (קמא, ג) פסק כשמואל. והוסיף הרמ"א: "בזמן הזה שאין הגוים עובדין לצורות הללו, מותרים בהנאה אם מוצאן, אבל אין להשהותן". ובהמשך דבריו מוכח, שהוא מפני החשד שיחשדו שעובד לצורות האלו. וכן מבואר בשלחן ערוך (יו"ד קמא, ד-ה) האיסור להשהות מפני החשד.

אמנם בשלחן ערוך מדובר כאשר "נעבדו כלים הללו", ויש לשאול, האם אסורים רק כלי שהוא עצמו נעבד (או בתור האליל עצמו או כנציגו); היו תפיסות שונות בין עובדי האלילים איך בדיוק להתייחס אליהם); אולי רק בכלי כזה החמירו חז"ל בדבר.

אבל נראה שהואיל וסיבת האיסור היא מפני החשד, הגיוני שתז"ל אסרו כל חפץ הקשור לעבודה זרה שעלול לגרום לחשד לגבי מי שמחזיקו, היינו גם כלי שלא נעבד בעצמו, אלא רק השתמשו בו בפולחן של העבודה זרה. אבל הואיל ואין נקודה זו מוכרחת, כתבנו רק ש"נראה שאין להשהותה".

אמנם, אם אין ניכר שזו כוס המשמשת למיסה, מותר להשהותה בבית ואין חשש לחשד מצד הרואים.

5 שימוש בכוס מיסה לקידוש

כתוב במסכת עבודה זרה (מז ע"א): "בעי ריש לקיש: המשתחוה לדקל, לולבו מהו למצווה וכו' לענין מצווה מאי? מי מאיס כלפי גבוה או לא". ופסקו הפוסקים לאיסור: רמב"ם (הלכות לולב ת, א) ושלחן ערוך (או"ח תרמט, ג). לפי זה יש לדון בשימוש לצורכי מצווה של כוס שהשתמשו בה לעבודה זרה. מצד אחד, הלולב הוא החפץ של גוף המצווה ולכן יש לאסור, אבל כוס שמשמשים בה לקידוש אינה גוף המצווה אלא מכשירי מצווה של היין, ולכן יהיה מותר. מצד שני, לפי הטעם שזה מאוס כלפי שמיא, מה בין אם עושים את המצווה עצמה ממה שהיה עבודה זרה לבין מכשירי המצווה, אם זה מדבר מאוס לא נכון לעשות בו אפילו הכשר מצווה! לכאורה נראה להביא ראיה מהמשך הגמרא לאסור: "בעי רב פפא, המשתחוה לבהמה, צמרה מהו לתכלת. תכלת דמאי, אי תכלת לכהנים היינו בעיא דרמי בר חמא, ואי תכלת לציצית היינו בעיא דר"ל. אין ה"נ דלא הוה למיבעי ליה, והאי דקא בעי ליה הא משום דאיכא מילי אחרנייתא, צמרה מהו לתכלת, קרניה מהו לחצוצרות, שוקיה מהו לחלילין, בני מעיה מהו לפארות. אליבא דמ"ד עיקר שירה בכלי לא תיבעי לך דודאי אסיר, כי תיבעי לך אליבא דמ"ד עיקר שירה בפה, בסומי קלא בעלמא הוא ומייתנין, או דלמא אפילו הכי אסיר, תיקו". לכאורה נראה מכאן, שאפילו לדעה שעיקר שירה בפה וכלים אלה הם כמכשירי מצווה, יהיה אסור. אלא שיש לדחות מפירוש רש"י: "אפילו הכי אסור - מאיסי. ואפילו את"ל לענין דקל דמותר לולבו, הכא כיון דצורך קרבן מאיס טפי". מרש"י ברור שהסיבה לאסור כלי שיר אפילו שהם מכשירי קרבן היא משום שהם קשורים לקרבן. ובשו"ת דברי מלכיאל (חלק ב סימן ז) דן בזה (הביאו השדי חמד, מערכת המ"ם, כלל

קמה, ד"ה וכתב), וכתב לאסור גם מכשירי מצווה כגון סכין מילה מהטעם שכתבנו לעיל, שכיוון שהדבר מאוס לגבוה, אם כן מה לי אם הוא המצווה עצמה או הכשר מצווה? שניהם מאוסים כלפי שמיא. כמו כן, מבואר בשלחן ערוך (או"ח תקפו, ג) שאסור להשתמש למצווה גם בתשמיש עבודה זרה, ולא רק בעבודה זרה עצמה. ולכן יש לאסור שימוש בכוס מיסה לצורך קידוש. וכתב המשנה ברורה (סימן תקפו ס"ק יג; סימן תרמטס"ק כא), שהאיסור לשימוש מצווה הוא אפילו לאחר ביטול העבודה זרה, משום מיאוס. ומכל מקום, נראה שזה דווקא אם ידוע ששימשה לטקס המיסה. אולם אם אין הדבר ברור יש להקל, כיוון שאין בזה איסור דאורייתא, שהרי האיסור הוא רק לכתחילה, כמבואר ברמב"ם ובשלחן ערוך שהובאו לעיל.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,
הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

חברי הועדה המייעצת:
הרב זלמן נחמיה גולדברג
הרב נחום אליעזר רבינוביץ

יועצים מדעיים:
הרב פרו' אברהם שטינברג
הרב פרו' דרור פיקסלר
הרב פרו' נתן קלר

ארץ חמדה – קישור לשו"ת במראה הבזק באתר

ניתן ליצור קשר עם הכותבים דרך: info@eretzhemdah.org

לע"נ שלמה דוד בן זלמן ושרה אבנית ז"ל נלביע סיון תשע"ט	לע"נ רבי יעקב ז"ל בן אברהם ועיישה וחנה בת יעיש ושמחה סבג	לע"נ גב' לוריינ הופמן ז"ל	לע"נ חיים משה בן קוקה יהודית כהן ז"ל נלביע ז' בתשרי תשע"ה	לע"נ סוזי בת עליזה כהן ז"ל נלביע כ"ד בחשוון תשע"ח

לע"נ הנופלים במערכה על הגנת המולדת הי"ד

הספר משטר ומדינה בישראל על פי התורה (4 כרכים) מאת הרב נפתלי בר אילן,
יצא לאור בעריכה חדשה בהוצאת מכון "ארץ חמדה"

הספר מתמודד עם אתגרי השעה הניצבים בפני המדינה היהודית העצמאית ע"י ניתוח וברור מקיפים במקורות. בין הנושאים הנדונים - משטר דמוקרטי ומלוכני, שלטון החוק, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית, טוהר השלטון, מדיניות פסקלית ומוניטרית, שירותי רווחה, סל תרופות, איכות הסביבה, משפט בינלאומי, אמנת ג'נבה, כבוד האדם וחירותו, פיתוח האישיות, זכויות אזרח ועוד ועוד.
זכה בפרס הרב קוק ובפרס הרב ישראלי של מכון ארץ חמדה.

לרכישה

חדש – "צפנת ישעיהו" מאת הרב יוסף כרמל

הנביא ישעיהו פעל באחת מהתקופות הסוערות והדרמטיות ביותר בחיי האומה הישראלית, תקופה של ציפייה למשיח שנשברה ברעש אדמה נורא, וחוללה גם מהפך רוחני ופוליטי. האור בקצה המנהרה הפציע שוב רק בימיו של חזקיהו. צפנת ישעיהו: מעוזיהו עד אחז מפגיש אותנו עם שלושה מלכים שעמדו בצומת היסטורי זה בתולדות עמנו: עוזיהו, המלך שדרש את האלוהים אך לקה בצרעת בעקבות חטאו; יותם, המלך הצדיק ביותר בתולדות עמנו; ואחז, המלך אשר הכיר בקב"ה אבל לא האמין בהשגחתו. בביאורו לנבואות ישעיהו, נצמד הרב כרמל, לדברי חכמינו וגדולי הראשונים, ומציע דרך מרתקת ללימוד תנ"ך בעקבות חז"ל. קריאה זו מבהירה את התכנית האלוהית ומבררת סוגיות עקרוניות באמונה. צפנת ישעיהו מגלה לקורא את משמעות הנבואות לדורו של הנביא ואת הרלוונטיות שלהן לדורנו.

לרכישה

